

53. Фразеологічні одиниці української мови. Основні ознаки фразеологізмів.

Кожен вираз рідної мови має своє обличчя. Як у квітки, у них свій неповторний аромат і відтінок барви, а цих відтінків кожна барва має тисячі.

Василь Сухомлинський

Комунікативна розминка

Хліб від зайця. Чи приносили вам такий хліб? Хто приносив чи передавав? А буває хліб від лисиці, ведмедя? Чи смачний такий хліб? Що ж означає такий вислів «хліб від зайця»?

Українська мова багата на виражальні засоби, які дають змогу відтворити радість, смуток, возвеличити людину і засудити її негативні риси. Якщо забрати у мови сталі вирази, вона втратить смак, колір і приналежність. Як називаються такі вислови?

Обговоріть це в класі.

◇ Прочитайте текст, визначте, до якого функціонального стилю він належить. Яка основна думка тексту? Випишіть виділені словосполучення, поясніть їх значення. Користуючись тлумачним словником української мови, охарактеризуйте підкреслені слова. Виконайте синтаксичний аналіз третього речення.

Фольклорні опрацьовані глибоко народні жартівливі вислови *хліб від зайця, відняв у зайця* (М.Мащенко), *окрасць від зайця* (О.Гончар), *окрасць від зайчика* (Б.Олійник). Такий сакральний хліб, який побував «на природі», а головне – жаданий і романтичний, - «фонував» чистотою й незрівнянною щирістю батьків і дітей. Його культурологічну оцінку знаходимо в етнографа Василя Скуратівського: «З яким смаком ївся він, хліб «від зайця» - прекрасно вибрана народом форма частування дітей невикористаним у полі сніданком». У росіян, крім заячий хлеб (гостинец), є ще *лисичкин хлеб*, тобто хліб від лисички. Так назване одне з оповідань М.Пришвіна

(Віталій Ужченко, Дмитро Ужченко).

◇ Дайте визначення поняття «фразеологія» на основі вивченого в попередніх класах. Своє визначення доповніть характеристикою цих понять на основі поданої далі інформації.

Що ж вивчає фразеологія української мови? Яке визначення є більш повним? Думку обґрунтуйте.

Фразеологія (від грецького *phrasis* – вираз, зворот і *logos* – слово, вчення) – 1) сукупність стійких словосполучень слів, властивих мові (фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності, фразеологічні сполучення), а також прислів'я, приказки, афоризми, крилаті слова тощо; 2) розділ мовознавства, що вивчає фразеологізми («Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів»).

Фразеологією (від грецького *phrasis* – зворот, вислів, *logos* – поняття, вчення) називається розділ мовознавства, що вивчає усталені мовні звороти (Підручник для середньої школи).

Фразеологія (від грецького *phrasis* - вислів, *logos* - вчення) - розділ мовознавства, в якому вивчаються лексично неподільні поєднання слів. Це розділ мовознавчої науки, що вивчає сталі звороти мовлення і склад фразеологічних одиниць і висловів мови, властивих їм семантичних і структурних ознак, закономірностей,

функціонування в мові та мовленні. Фразеологією називають також сукупність властивих мові усталених зворотів і висловів (Підручник для вищої школи).

Випишіть із прочитаного тексту нові терміни. З'ясуйте їх значення за («Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів»).

Немає такої ділянки, галузі життя, буття народу, які б не характеризувалися усталеними зворотами: образними, часто дотепними, місткими. Український мовознавець Євгенія Чак назвала фразеологію окрасою народної мови.

◇ Підготуйте мовну радіопередачу «Народження і розвиток фразеологізму» у формі інтерв'ю з відомим мовознавцем Євгенією Чак.

Передумови фразеології були закладені ще в XIX ст. українським мовознавцем Олександром Потебнею. Як **самостійний розділ** мовознавства фразеологія виникла в 40-х роках XX ст. Її становлення пов'язане з ідеями швейцарського стиліста Ш.Баллі, а також із дослідженнями українського вченого Леоніда Булаховського, російського дослідника Володимира Виноградова. Саме Виноградову належить визначення основних понять, обсягу і завдань фразеології.

Фразеологією в усьому багатстві її семантико-структурних, стилістичних різновидів широко послуговуються українські письменники й публіцисти, майстерно використовуючи її величезний потенціал образності й виразності, глибокої мудрості й естетичної довершеності.

Предметом вивчення фразеології є **фразеологізми**. Їх ще називають фразеологічними одиницями, фразеологічними зворотами. Наприклад: *підносити до небес, робити з мухи слона, клювати носом, од вітру просити, до сьомого поту*.

До фразеології відносять також прислів'я і приказки, образні порівняння, каламбури, приповідки.

◇ На сайтах Інтернету знайдіть інформацію про названих вище мовознавців та їх праці. Підготуйте короткі словникові статті до вашого словника «Мовознавство в іменах».

◇ До засідання наукового гуртка підготуйте усне повідомлення про термін «фразеологізм» з урахуванням поданих нижче висловлювань.

«Це закріплені, застигли, зцементовані, нерозривні, незмінні, немотивовані смислові одиниці, вітаміни мови, родзинки мови, що не перекладаються іншими мовами» (Е.Вартанян).

«Фразеологізми – це нерозкладні сполуки, які складаються з двох або кількох слів, становлять собою граматичне ціле, але виступають у такій формі, що включає можливість визначити їх взаємну залежність і не дає також можливості визначити яке-небудь з них самостійним членом речення» (О.Шахматов).

«Фразеологічна одиниця – це сполука, яка не утворюється в процесі мовлення, а відтворюється за традицією» (В.Виноградов).

Фразеологізми - іскрометні скарби мовної образності - передають найтонші відтінки душевних порухів, обарвлюють висловлене в національний колір (В.Ужченко).

«Фразеологічною одиницею називають лексико-граматичну єдність двох і більше нарізно оформлених компонентів, граматично організованих за моделлю словосполучення, які, даючи цілісні значення, відтворюються в мові за традицією, автоматично» (І.Білодід).

◇ Поданими нижче словосполученнями доповніть колонки таблиці. Що спільного і чим відрізняються вільні і сталі словосполучення? Прокоментуйте таблицю.

Поясніть значення підкреслених словосполучень і складіть з ними речення. Яким членом речення виступають фразеологізми?

Братися за ручку, братися за розум, надути щоки, бити посуд, бити байдики, водити за руку, піймати голуба, товкти воду в ступі, біла ворона, піймати облизня, горіти у вогні, горіти від сорому, водити за носа, товкти просо в ступі, білий папір, дивитися вперед, дивитися правді у вічі.

Таблиця

Вільні і сталі словосполучення

Вільне (синтаксичне) словосполучення	Сталі (стійкі) словосполучення
Це граматично організоване поєднання слів, кожне слово в якому вжите у властивому йому лексичному значенні. Такі словосполучення утворюються у процесі мовлення і дослівно перекладаються іншими мовами.	Сталі словосполучення сприймаються як єдине смислове ціле і не можуть розкладатися на окремі слова без зміни значення. Іншою мовою такі словосполучення дослівно не перекладаються.

Значення фразеологізму зазвичай можна передати словом або (частіше) вільним словосполученням: *пекти раки* – шарітися; *дивитися правді у вічі* – об'єктивно оцінювати дійсність; *пройти вогонь і воду* – зазнати випробувань; *устромляти палиці в колеса* – перешкоджати комусь; *знімати стружку* – докоряти комусь.

За частиномовним вираженням стрижневого слова найширше представлені дієслівні (*покласти зуби на полицю, вивести на чисту воду*), іменні (*канцелярська душа, одного поля ягода, камінь за пазухою*), прислівникові (хоч греблю гати, кури не клюють), прикметникові (кров з молоком, ні з лица ні з росту).

◇ Визначіть, що відображають фразеологічні звороти: явища розумової діяльності, психічного стану, взаємини між людьми, оцінку людей, явищ, дій. Визначіть частиномовне вираження стрижневого слова.

Ламати голову; сушити мозок; бути на сьомому небі; сам не свій; руки опустити; на дибки ставати; давати прочухана; носити камінь за пазухою; перебирати в пам'яті; носом клювати; зуб на зуб не попадає; зуба з зубом не зведе; ні риба, ні м'ясо; на розум не багатий; як сніг на голову.

◇ Запишіть, вибравши з дужок слово, що утворює з поданим фразеологізм. Розкрийте значення записаних фразеологізмів.

Підготуйте повідомлення для учнів середньої школи «Про що розповідають фразеологізми», в якому головну увагу приділіть значенню фразеологізмів з підкресленими нижче компонентами.

Спалити (дрова, листи, кораблі); узяти (книжку, стілець, моду); читати (оповідання, нотації, афіші); кусати (хліб, яблуко, лікті); плести (мотузку, павутиння, рукавиці); коптити (м'ясо, небо, ковбасу), наламати (дров, дерев, парканів); винаходити (двигун, велосипед, ракету); піймати (м'яча, рукою, облизня); сидіти (поруч, на дивані, в печінках); ковтати (воду, сльози, їжу); ламати (списи, куці, огорожу); тримати (за руку, марку, портфель); йти (гуртом, в руки, пішки); крик (птаха, душі, з вікна).

Наприклад: *спалити кораблі* – знищити можливість для відступу.

◇ Прокоментуйте таблицю і доповніть її прикладами з фразеологічного словника.

Таблиця

Ознаки фразеологічних одиниць

Ознаки	Приклади
Цілісність значення, втрата словами-компонентами свого лексичного значення	
Стійка незмінна конструкція	
Відтворюваність у мовленні в готовому вигляді	
Надають тексту певного стилістичного забарвлення	
Можуть формуватися в синонімічні й антонімічні ряди	

Словник фразеологізмів української мови /В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк, В.В. Дятчук та ін. -К.: Наукова думка, 2008.- 1104с.

У словнику представлені найуживаніші фразеологічні одиниці сучасної української мови, розтлумачено їх значення, подано широку дериваційну базу фразеологізмів і проілюстровано цитатним матеріалом. До словника додається покажчик, у якому відбито кожен повнозначний компонент фразеологічної одиниці з відсиланням та вказівкою на місце опрацювання реєстрового фразеологізму.

Для широкого кола користувачів - наукових працівників, письменників, журналістів, редакторів видавництв, викладачів візів, учителів, студентів, учнів та шанувальників українського слова.

◇ Прочитайте текст. Хто автор тексту, з якого твору ці рядки? Визначте стильову належність тексту, тип мовлення. Як досягається місцевий колорит розмовної практики спілкування? Випишіть з тексту фразеологізми і поясніть їх значення. Які ознаки фразеологізмів можна продемонструвати у виписаних прикладах?

Там (у церкві) я мав і покаятись, і набратися розуму, якого усе чомусь не вистачало мені. Та я не дуже цим і журився, бо не раз чув, що такого добра бракувало не тільки мені, але й дорослим. І в них теж чогось вискакували клепки, розсихались обручі, губились ключі від розуму, не варив баняк, у голові літали джмелі, замість мізків росла капуста, не родило в черепку, не було лою під чуприною, розум якось втулявся аж у п'яти і на в'язах стирчала макітра... (М.Стельмах)

У реченні фразеологізми виступають одним членом речення. Наприклад: *підметом* - От що, Юрію, я одного Вас тут не маю права залишити, Ви в такому стані... Клятва Гіппократа живе у мені...(Василь Сологуб); *присудком* - І довго ти будеш товкти воду в ступі?; *додатком* - Гори педагогічної літератури написано про таких, про те, як підбирати ключі до їхніх розхристаних душ... (Юрій Збанацький); *означенням* - І залишилася в нього - шкіра та кістки; *обставиною* - упав сторч головою.

◇ Перепишіть речення, підкресліть фразеологізми, поясніть їх значення і визначіть синтаксичну роль у реченні. Керуючись довідкою, поданою нижче, визначіть типи фразеологізмів.

1. Рано чи пізно прийдете до нас, бо сьогодні ви спалили останній міст до того берега. 2. Силуваням конем не наробиш. 3. Ока не треба спускати з нього. 4. І ця тиха, до краю довірлива розповідь перевернула чоловікові душу. 5. Підемо? Чи тепер тобі вже не з руки? 6. День тепер куций, мов заячий хвіст. 7. Вони обоє рябоє. 8. З вами хоч на край світу. 9. Радість одразу наче вітром здмухнуло. 10. Дома я тобі утру маку. 11. Ну, чого став як мурований? 12. Не трусить біду — обтрусите горе. 13. Тебе де не посій, то вродишся. 14. І знову така тиша довкола, хоч мак сій. 15. І ця тиха, до краю довірлива розповідь перевернула чоловікові душу (3 тв. М. Стельмаха).

В основі класифікації фразеологічних одиниць - *семантична* класифікація, яку запропонував російський мовознавець Володимир Виноградов (1894—1969).

Класифікація фразеологічних одиниць

Фразеологічні зрощення	Фразеологічні єдності	Фразеологічні сполучення
фразеологічні звороти, в яких цілісне значення невмотивоване, тобто не впливає із значень слів-компонентів.	фразеологічні звороти, цілісне значення яких певною мірою впливає із значень слів-компонентів	фразеологічні звороти, слова-компоненти яких характеризуються певною самостійністю. Одне слово є <i>стрижневим</i> і не може бути замінене

		іншим, інше - допускає взаємну заміну чи підстановку .
<i>собаку з'їсти, без задніх ніг, з миру по нитці:</i>	<i>грати першу скрипку, вернутися з рушниками, не нюхати пороху</i>	<i>бере досада</i> (зло, страх, жаль); <i>порушити питання</i> (справу, проблему); <i>не сходити з язика</i> (уст)

Дайте відповідь на запитання, в яких містяться фразеологізми?

Чи буває душа в п'ятах?

Чи є ноги у книжки?

Що можна ламати без рук і без усякого знаряддя?

Коли беруть ноги на руки?

Чи можна сказати: майстер на обидві руки?

Чи можна вийти сухим з води?

Кому може бути море по коліна?

Чи можна носити воду в решеті?

Коли енциклопедія може бути ходячою?

Наприклад: Чи буває душа в п'ятах? - буває, особливо коли дуже злякатися.

◇ Уміння дотепним, гострим словом охарактеризувати дію, предмет чи явище завжди вирізняло українців. Доберіть до кожного слова схожий за значенням фразеологізм з правої колонки. Визначте тип фразеологізму. Складіть гумореску «Коли голова на плечах», використовуючи фразеологізми.

Значення	Фразеологізм
Стомитись	очі колоти
Втекти	не чути ні рук, ні ніг
Дорікати	надуті губи
Червоніти	робити з мухи слона
Ледарювати	тримати язик за зубами
Викривати	дрижаків упіймати

Закінчіть речення:

Фразеологія – це...

Фразеологізми будуються за моделлю ...

Фразеологізми – це ...

Фразеологізми від слів, словосполучень, речень відрізняються тим, що ...

Рефлексія і самоперевірка

Чим фразеологізми відрізняються від однозвучного з ним вільного словосполучення?

Якими членами речення можуть бути фразеологізми?

У висловлюваннях якого стилю фразеологізми вживаються найчастіше?

Які ознаки властиві фразеологізмам?

Що являють собою фразеологічні зрощення?

Що являють собою фразеологічні єдності?

Що являють собою фразеологічні сполуки і вирази?

Тема для розмови

Прочитайте епіграф до уроку. Що мав на увазі Василь Сухомлинський, коли стверджував: «Кожен вираз рідної мови має своє обличчя»? Підготуйте усне повідомлення для радіожурналу «Слово».

Завдання додому

За експресивно-стилістичними властивостями частіше побутують фразеологізми розмовно-побутового характеру: *ховати голову в пісок*, *мамин мізинчик*. Що означають ці фразеологізми, яке їх походження? Напишіть твір-роздум на одну з тем «*Ти сховав голову в пісок?*», «*Мамин мізинчик*».